

НАЦЫЯНАЛЬНАЕ ПЫТАННЕ Ё ТВОРАХ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА 1920-Х ГАДОЎ

Сацыяльная прагностыка ў мастацкім творы – гэта здольнасць пісьменніка заглянуць у заўтрашні дзень, убачыць далёкія вынікі тых падзей і працэсаў, якія адбываюцца ў яго на вачах, вынікі ў грамадскім жыцці і ў лёсе пэўных сацыяльных груп, пластоў, канкрэтных людзей. Не выклікае сумнення, што прыгаданая здольнасць ёсць выключна каштоўная рыса таленту мастака, яскравая адзнака маштабнасці, шматграннасці таленту. Гісторыя не так ужо і часта спараджае пісьменнікаў менавіта з падобнымі здольнасцямі. Болей таго, празмерная запалітызаванасць савецкай літаратуразнаўчай метадалогіі перашкаджала аб'ектыўнай ацэнцы мастакоў прагнастычнай скіраванасці, яна не падтрымлівала іх. Наадварот, цаніўся талент аператыўнай рэакцыі на палітычныя лозунгі і ідэалагічныя ўстаноўкі партыі. Той паэт, празаік, драматург лічыўся перадавым, хто ўмеў хутка адгукнуцца на бягучы дзень, хто быў на стрыжні часу. Што ж, адмаўляць талент публіцыста і цікавасць да бягучых пытанняў жыцця не трэба. Але ж не трэба і прыгожае пісьменства ператвараць у форму ідэалагічнага забеспячэння пэўнай палітычнай сістэмы. Паняцце надзённасці не трэба вульгарызваць.

Вось чаму, на наш погляд, асабліваю актуальнасць набывае сёння зварот да класічнай спадчыны, да дзейнасці мастакоў слова, чые творы вытрымалі экзамен на эстэтычную сталасць, на мастацкую даўгавечнасць. Менавіта гэтыя пісьменнікі дапамогуць беларускім літаратуразнаўцам у выпрацоўцы новай метадалогіі, новых падыходаў да вывучэння літаратуры. Сярод іх, безумоўна, і Максім Гарэцкі.

На схільнасць пісьменніка да заглыблена філасофскага, аналітычнага асэнсавання рэчаіснасці ўжо звярталі ўвагу даследчыкі. Але ў гэтым пытанні ёсць багата аспектаў. Пэўна ж, невыпадкова многія творы М. Гарэцкага з'яўляліся на старонках друку не адразу па напісанні, а праз шмат гадоў. І гэтая акалічнасць не зніжала мастацкай вартасці гэтых твораў. Не рабіла іх толькі фактам гісторыі літаратуры. Не, яны былі і заставаліся фактам духоўнага жыцця таго пакалення, якое першым адкрыла гэты твор (“Віленскія камунары” (1931-1933), “Камароўская хроніка” (1923-1938), “Скарбы жыцця” (не раней 1935)).

Сюды трэба далучыць і шэраг апавяданняў, прысвечаных тэме рэвалюцыі, “У 1920 годзе”, “Фантазія”, “Апостал”, “Незадача”, “Усебеларускі з'езд 1917-га года”. Яны сталі арганічным працягам аповесці “Дзве душы”. Чаму якраз апавяданні, звернутыя да тэмы рэвалюцыі, асабліва цікавыя ў аспекце пастаўленай намі праблемы? Ды таму што сацыяльная рэвалюцыя – гэта рашучыя змены гістарычнага працэсу, адносін у грамадстве, у грамадска-палітычным ладзе, ва ўзаемаадносінах паміж рознымі сацыяльнымі групамі і нарэшце ў пастаноўцы і вырашэнні нацыянальнага пытання. Якім акажацца

вынік гэтых змен, як адбіваюцца змены ў жыцці на паводзінах, маралі, светаўспрыманні чалавека – гэта і ёсць адказ на пытанне: чаго вартая рэвалюцыя, дзеля якіх мэтаў яна ажыццяўляецца, якімі сродкамі дасягаюцца мэты. Інакш кажучы, уменне, здольнасць пісьменніка прыадчыніць заслону часу, зазірнуць у заўтрашні дзень, ацаніць вынікі гістарычнага працэсу з гуманістычнай пазіцыі – выключна каштоўная якасць таленту М. Гарэцкага.

Гаворачы пра сацыяльную прагностыку ў нацыянальным пытанні, пра творчае азэрэнне, важна падкрэсліць: М. Гарэцкі не падмяняў прадмет даследавання, не становіўся на пазіцыю чыстага сацыёлага. Ён быў і заставаўся мастаком, ён даследаваў духоўны свет жыцця, псіхалогію беларуса.

Паглядзіце, як натуральна, нязмушана разгортваецца дзеянне ў “Апостале” (1921 г.). Лагічным было памкненне “даўнейшага прыхільніка беларускага руху” Курапы-Жабіна паехаць у вёску. І прамовы яго на мітынггах гучалі пераканальна: не вёска вінаватая, а агітатары. Але то была адцягнёная тэорыя. Там гаворка ішла пра вёску як нейкую абстракцыю. Першая ж спроба ажыццявіць высакародныя намеры на практыцы раскрыла бездань, якая аддзяляла камуністычных кіраўнікоў ад народа, якім яны збіраліся кіраваць, выводзіць на светлы шлях. Курапа хоча сцвердзіць ідэю роўнасці вясцоўца і члена партыі, але адарваны ад жыцця, не ведаючы ні псіхалогіі, ні запатрабаванняў селяніна, зводзіць сітуацыю да фарсу: ён хоча сесці побач з фурманам, г.з. прадэманстраваць ідэю, кажаць сваю блізкасць да народа. Калі ж фурман звярнуўся да агітатара з запытаннем сапраўды актуальнага, жыццёвага зместу (звязанага з праявай духоўнага жыцця), дык агітатар дэманструе поўную абыякавасць, поўнае неразуменне жыцця і нежаданне зразумець працоўнага чалавека.

Селянін Шашок клапаціцца і пра жывых (тых, што ідуць у жыццё), і пра тых, хто развітаўся з зямным і заслугоўвае людской памяці, А гэта значыць, вясковец дэманструе натуральную, здаровую сувязь з жыццём, а наваёўлены апостал-прапаведнік новай, камуністычнай, рэлігіі прапануе яму ідэю барацьбы: паноў трэба біць “як сабак”. Навошта ж іх біць, калі Чырвоная Армія паноў прагнала? Атрымліваецца, што Курапа кідае бяссэнсоўны лозунг? Барацьба – як самамэта? Натуральна, што ідэя царквы, касцёла, ідэя забароны забойства цалкам адкідаецца апосталам. І вось на такіх антычалавечых, антыгуманных прынцыпах будзе будавацца новае грамадства, новая дзяржава.

Апавяданне вытрымана ў спакойнай інтанацыі. Але праз гэту эмацыянальную стрыманасць (а яна перарываецца тонкімі іранічнымі рэплікамі) выразна праступае драматычная тэма – якім жа акажацца новы лад, калі яго правадчыны зусім не чуюць, не разумеюць ні жаданняў, ні запатрабаванняў грамадзян гэтай дзяржавы?

Прыезд Апостала ў вёску таксама ўспрымаецца сімвалічна: “Вёска не праяўляла ніякіх знакаў жыцця...” [1, с.123]. Фінал апавядання з асаблівай сілай раскрывае трагізм заўтрашняга дня вёскі: сяляне пахаваліся, яны не хочуць сустрэчы з агітатарам. “Якога там чорта камуністага прывёз?” [1, с.124], – пытаецца дзед. Вясцоўцы праклінаюць камітэты, якія потым былі абвешчаны новым тыпам народнай улады. І рэакцыя новага кіраўніка была

адназначнай: раз вёска не хоча быць паслухмянай, пакорлівай, у ход пускаецца зброя: “Камуніст інстынктыўна схапіўся за похву рэвальвера. – Вязі на дарогу, я ім пакажу! – крыкнуў раззлаваны Жабін, і фурманка завярнула назад” [1, с. 124]. Да ўстанаўлення ваеннай дыктатуры на ўсім прасцягу сялянскай Беларусі заставалася няшмат часу...

Вывучэнне псіхалогіі прадстаўнікоў новай улады працягвае М. Гарэцкі ў апавяданні “[Незадача]” (1922 г.). Камісар надзвычайнай камісіі камуніст Батрачонкаў едзе на свята Іллі дадому, “каб разам з тым даведацца, як ідзе рэвалюцыя ў вёсцы” [1, с. 125]. Але што атрымалася са звычайнага наведвання бацькоў: сапсаванае свята, перапалоханыя сяляне: “Ніхто ў яго нічога не спытаўся, хаця ж спрадвеку тут вялося, што ўсякага новага чалавека, салдата, “свецкага”, нейкі час проста мучылі дапытамі аб навінах. Што болей з таго: ніхто не прыйшоў да іх на двор, дзе пад павеццю стаяла незвычайнае для ўсіх дваркоўцаў дзіва – самакат. Баяліся ці не хацелі?” [1, с. 127]. Глыбока раскрываецца ў творы псіхалогія прадстаўніка новай улады. Камуніст стаіць перад выбарам: паехаць на вясковае свята на машыне, каб пацешыць сваё самалюбства панскімі замашкамі ці пайсці пехатою разам з усімі. Батрачонкаў выбраў першае.

Так М. Гарэцкі прагназуе ўзнікненне новага класа паноў, улада якіх трымаецца на пагардзе да простага чалавека і маральнай разбэшчанасці. Вынік такой дзейнасці мы бачым у апавяданні “У 1920 годзе (Апавяданне народнага чалавека)” (1921 г.). Герой-апавядальнік – шчыры прыхільнік беларускай ідэі Адраджэння, змучаны цяжкім пераходам маскоўскага фронту, перажывае за свайго правадніка, які трапіў да чырвонаармейцаў-маскалёў і якога ён лічыў ужо прапаўшым. Цяжар пакут узмоцнены асабістым знаёмствам з сям'ёй, клопатам пра імідж народных людзей у грамадстве наогул. Для героя-апавядальніка вельмі важна, каб у свядомасці людзей захаваліся імёны змагароў за нацыянальную ідэю.

Праваднік, як вынікае з твора, таксама не быў выпадковым чалавека у барацьбе за нацыянальную ідэю. Бальшавікі яго лічылі “беларускім верхаводам”, ён меў шмат прыхільнікаў. Апавядальнік зазначае, што многія сяляне былі настроены “супроць маскоўска-бальшавіцкага наезду” (Цікава, што пісьменніку апавяданні размяжоўвае чырвонаармейцаў-беларусаў і чырвонаармейцаў-маскалёў). Але перашкоды былі і з боку Польшчы, бо на польскіх заставах не цураліся браць грошы за пераход мяжы.

Такім чынам, змагары за нацыянальную ідэю сутыкаліся з перашкодамі паўсюдна. І не дзіва, што нават інтэлігент-настаўнік пазбаўлены новай уладай права на прыстойнае жыццё (“савецкага жалавання вучыцелю хапае на якіх пяць хунтаў хлеба” [1, с. 115]). Спрытны настаўнік, паводле слоў аднаго з суразмоўцаў, завёўшы дзесяткі два каханак, мог неблага карміцца. Але цягнулася гэта нядоўга: бацька адной з дзяўчат паскардзіўся камісару, каб той прымусіў настаўніка ажаніцца. За хабар бальшавіку настаўнік перайшоў фронт і ўцёк у Польшчу. Тонка гучыць у творы аўтарская сатыра, пародыя на прэтэнзіі бальшавікоў кантраляваць нават прыватнае, асабістае жыццё грамадзян.

Акрамя сапраўдных змагароў за народную ідэю, як вынікае з твора, былі і “прымазаннікі”, мэта якіх – добра жыць. Дзеля гэтага яны былі гатовы і “язык... трохі паламаць” [1, с. 116]. Каб дыскрэдытаваць нацыянальную ідэю, новая ўлада не цуралася засылаць сваіх агентаў пад выглядом “змагароў”: “Ніхто з мужыкоў не пішацца. Сам народ не хоча ніякай Беларусі” [1, с.117], прызнаецца адзін з іх. Народ, відаць, адчуваў няшчырасць такой агітацыі. Мэта засланных агентаў – выявіць прыхільнікаў нацыянальнай ідэі, актывістаў, кантраляваць настрой народа. У апавяданні прадстаўлены толькі асобныя эпізоды “жывой” рэчаіснасці, дзе суседнічаюць трагічнае і камічнае, высокае і нізкае. Тут няма аўтарскай ацэнкі, чытач павінен сам разабрацца ў складаных перыпетыях часу і абставін.

У ключы фантастычнага рэалізму напісаны твор “Фантазія” (1921 г.), дзе дамінуе трагічны пачатак. Казачная фантастыка спалучаецца ў апавяданні з гістарычнай праўдай. Фантазія М.Гарэцкага цягнецца да зямной рэчаіснасці, падпарадкавана праўдзе жыццёвага побыту і рэальнай чалавечай гісторыі. У творы выразна гучыць прадбачанне крывавых рэпрэсій, гвалту, насілля, калівообраз турмаў, могілак стане сімвалам укрыжаванай краіны. Цень Скарыны шукае ідэолагаў Адраджэння. Няма ў беларускім народзе пачуцця духоўнага адзінства, народ зрабіўся нячулым да асветніцкіх ідэй, “за доўгія вякі няволі аглох” [1, с.119]. Абудзіць яго павінны людзі-гуманісты. Пра гэта М.Гарэцкі піша ў артыкуле “Туртуецся” (1921 г.). Вобраз Скарыны заклікае вярнуцца да каранёў, да спадчыны, да Багушэвіча, Кёткі. Нацыянальная спадчына здольна абудзіць у народа гістарычную памяць. Адчай, туга, смутак суседнічаюць у творы з філасофскі мудрым вывадам. Жыццё на гэтым не спыняецца: “А клубок Зямлі, згараючы ў крывавым тумане ляцеў а ляцеў сваім вечным шляхам, як бы нічога не было” [1, с.120]. Прычыну нацыянальнай трагедыі народа пісьменнік бачыць у аб’ектыўных гістарычных умовах існавання.

Пра адну з іх гаворыць пойдзе ў творы “Усебеларускі з’езд 1917 года” (1922 г.). Герой-апавядальнік едзе на лета дадому на Беларусь. Чытач адразу адчувае яго адносіны да ўсяго беларускага: на кірмашы па вопратцы ён беспамылкова пазнае беларусаў, прыкмячае далучанасць мужыкоў-беларусаў да некаторых палітычных падзей, сам прыхільна ставіцца да ідэі Адраджэння (“з нашым адраджэннем”). Ён назіральны, адукаваны.

Выпадкова герой-апавядальнік сутыкнуўся з селянінам Кузьмою – дэлегатам з’езду 1917 года. Кузьма – свядомы беларус, які, паводле слоў аднаго з мужыкоў, “рабіў сваю рэспубліку” [1, с.130]. Селянін заклапочаны цемнотой аднавяскоўцаў, свядома назваў кааператыў “Беларус”. Ён адкрыта гаворыць пра свае адносіны да новай улады: “Якія там большавікі – гора адно. Я добрых большавікоў яшчэ не відзеў. А таго п’янага чарнамазага падлу, што з’езд наш разгнаў, каб дзе злавіў, то зараз бы яму каюк зрабіў, хоць душагубства не люблю” [1, с.130].

Эпізод разгону з’езду пададзены праз каларытны пераказ удзельніка Кузьмы, аўтар дакладна ўзнаўляе складаную палітычную сітуацыю ў краіне, калі лозунгі большавікоў зусім не адпавядалі іх дзеянням. Народны погляд на паслякастрычніцкія падзеі далёка не аптымістычны. Беларусы супраць глуму,

насілля, супраць непавагі да нацыянальных інтарэсаў, супраць абразлівых форм паводзін бальшавікоў у чужым доме. Асаблівае абурэнне Кузьмы выклікае абраза дзяўчыны-дэлегаткі: “Дзяўчына такая, што ён і ў падмёткі ёй не варты, а ён біў яе выспяткам, ботам, таптаў нагамі... <...> Кінуліся яго салдаты на дзяўчыну і з ім разам. Павалілі, б’юць, чым пападзя, прыкладамі, нагамі, за валасы цягаюць. Насілу нашы вырвалі бяднягу з іхніх рук” [1, с. 130-131].

Безумоўна, разбурэнне сацыяльных, саслоўных перашкод пасля кастрычніка 1917 г. сведчыла пра пэўную дэмакратызацыю грамадства, але працэс гэты, на жаль, не быў паступовым. Рэвалюцыя стала тым выбухам, які ўзарваў старое грамадства, пазбавіўшы яго магчымасцей павольнай трансфармацыі ў новую якасць. Гістарычны злом пачаў фарміраваць чалавека, пазбаўленага шмат у чым зваротнай сувязі з мінулым.

Мы спыніліся толькі на некаторых творах. Вывучэнне філасофіі новай улады, псіхалогіі яе паводзін працягвае М. Гарэцкі і ў іншых. Але падстаў для аптымізму мы не назіраем у творчасці мастака слова вленскага перыяду і савецкага часу. Пісьменнік адмаўляецца ад ілюзій і неўмыслена спадзяванняў смаленскай пары, прадбачыць складанасці і цяжкасці на шляху да суверэннай Беларусі. Невыпадкова кожная сюжэтная калізія, літаральна кожная сітуацыя ўспрымаецца вельмі востра.

Згаданыя аповяданні М. Гарэцкага накрэслвалі прынцыпова новы кірунак мастацкай трактоўкі ўдзельнікаў рэвалюцыйнага змагання. Мастакоўская інтуіцыя падказвала М. Гарэцкаму, якая вялікая небяспека чакае беларускую літаратуру, мастацтва, увогуле культуру, калі яна пачне дэфармаваць гістарычную праўду, калі на змену праўдзіваму, аб’ектыўнаму асвятленню пачне ідэалізаваць маральна недасканалых палітыкаў, узводзіць іх на п’едэстал.

Літаратура

1. Гарэцкі, М. Творы. Дзве душы : аповесць ; Аповяданні ; Жартаўлівы Пісарэвіч : п’еса ; Літаратурная крытыка і публіцыстыка ; Лісты / М. Гарэцкі ; уклад. і камент. Г.С. Голуб ; рэдкал.: А.М. Адамовіч [і інш.] ; Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 629 с.

Сяргей Запрудскі¹
(Мінск)

НАРМАЛІЗАЦЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў СЛОЎНІКАХ М. ГАРЭЦКАГА СЯРЭДЗІНЫ 1920-х ГАДОЎ

1. У 1925–1926 гг. з удзелам М.Гарэцкага або непасрэдна ім былі падрыхтаваны дзве лексікаграфічныя працы: “Беларуска-расійскі слоўнік” 1925 г. (далей – БРС-25) і другое выданне «Практычнага расійска-беларускага

¹ Даклад Сяргея Запрудскага быў прачытаны на XXV Гарэцкіх чытаннях (22 чэрвеня 2017 г.). Па тэхнічных прычынах друкуецца ў Матэрыялах XXVI Гарэцкіх чытанняў